

СТРУКТУРИРАНЕ НА НАЦИОНАЛНИЯ ОРГАНИЗИРАН ПАЗАР

**Д-р Ваня Иванова Хаджиева,
директор на програма Икономика,
Нов български университет**

Резюме:

Пазарът е „сърцето” на всяка икономика, там е мястото където се срещат търсене и предлагане и се осъществява размяната на блага. Дефинирането на понятието "пазар" изисква то да бъде разгледано от много и различни гледни точки, които да обхващат – съдържанието на понятието пазар, класифицирането на видовете пазари, техните характеристики и особености. Обект на анализ е пазарът, като основно средище за среща между търсене и предлагане – място където се реализира размяната на блага.

Ключови думи: пазар, организиран пазар, активи, търговия, блага

JEL класификация – “М”

STRUCTURING OF THE NATIONAL ORGANIZED MARKET

*Vanya Ivanova Hadjieva, PhD, New Bulgarian university, director of
programme Economics*

Abstract:

The market is “the heart” of every economy, is a place where supply and demand meet and where exchange of goods is put into practice. The defining of concept (market) needs to be examined from many different angles which have to include the content of the market, different kind of markets and their characteristics. The object of this research is the market as a basic centre for supply and demand – a place where exchange of goods is realizing.

Key words: market, organized market, assets, goods, trade

JEL category – “M”

1. Съдържание на понятието „пазар”

В българския език думата „пазар” идва от турската “pazar”, която пък е с персийски произход. Нейното обяснение се свързва от една страна със сферата на стоковата размяна, където се осъществява предлагане и търсене на стоки и капитали в мащаб на световното стопанство, отделната страна или район. От друга страна под “пазар” се разбира открито пазарно място за купуване на хранителни продукти и други селскостопански произведения или търговската (занаятчийска) част на един град. В западната теория произхода на думата е от латинската “mercatus”. В нея се влага представата за обществена връзка за

Ваня Хаджиева

покупка и продажба на стоки; за съюз между търговци, обединени от действията на купуване и продаване; за системна организация на икономиката, в която единствено естествени механизми осигуряват постоянно равновесие на търсене и предлагане¹.

Група автори² се обединяват около идеята, че пазара е преди всичко място, където се пресичат търговските оси и стоките претърпяват своята метаморфоза.

Тази теза, изразява едностранно същността на пазара като сложен социален феномен. Пазара не винаги може да бъде обвързан с конкретно физическо място, защото в началото на ХХІ век електронните пазари по Internet навлизат във фаза на развитие и подем. Голяма част от покупки/продажбите на активи се реализират посредством виртуални договаряния между контрагенти, които никога не се срещат помежду си на конкретен физически пазар.

В процеса на развитие на икономическата наука, дефинициите за “пазар” се променят и обогатяват. Група автори (Мавалски, Елазаров, Маркова, Миленков и др.) застъпват тезата, че понятието пазар придобива обобщаващ характер предвид на разнообразните функции, които са му присъщи, т.е. пазара се разглежда не като място, а като мрежа от икономически взаимоотношения обвързващи пазарните субекти.

Изложената теза коректно дефинира пазара като система. Анализирайки пазара като система трябва да направим уточнението, че тя не обхваща само икономическите взаимоотношения, пазара е пресечната точка където се преплитат интересите на цялото общество. Обществените интереси се представляват от широк спектър пазарни и непазарни субекти, които срещат своите позиции на пазара.

Друга група автори³ застъпват тезата, че пазара е съвкупност от продавачи и купувачи, много опростен е възгледът върху съвременните пазари, като място на което си дават среща продавачи и купувачи. През годините пазара се утвърждава като средище, където се срещат търсенето и предлагането на активи, както и много пазарни и непазарни, заинтересувани субекти. Различни обществени формирания, които представят интересите на много различни обществени групи - екологични организации, професионални съсловия и т.н.

В литературата се срещат дефиниции и на други автори, които дават различни от разгледаните до момента тълкувания на понятието - пазара се разглежда като разменна мрежа⁴, географско понятие⁵ и т.н. Необхватно е разнообразието от тълкувания на понятието пазар в икономическата литература.

Съобразно действащите в момента икономически реалности, може да се пиреме че: **Пазарът това е обществена форма на размяна, система от икономически взаимоотношения между заинтересовани субекти, която се осъществява на специално определено за това място наречено пазар, което не винаги е обвързано с конкретно физическо местонахождение.**

¹ Виж: Йонова И. и колектив, Пазарът, С., Изд. на МО Свети Георги Победоносец, 1996 г., стр. 132.

² Елазаров, Миленков, Симов, Йонова, Стоядинова, Златева и др.

³ Виж например: Йохансен, Пейдж, Балинов, Владимирова, Иванов, Георгиев и др.

⁴ Виж: Стоянова В., Д. Златева, Пазарното стопанство в идеи, Велико Търново, Изд-во ПИК, 1995 г.

⁵ Виж: Стоянов В., Пари, банки, борси, С., Издателство галик, 1996 г.

Ваня Хаджиева

Дефинирайки пазара в едно изречение, трябва да направим следните уточнения:

- пазара се възприема, като обществена форма на размяна, защото той е “арената” на която различните обществени групи се срещат и защитават широк спектър интереси посредством търсене и предлагане (покупко-продажба) на активи – стоки, услуги, блага, права, деривативи и т.н.;

- разглеждаме пазара като система от икономически взаимоотношения, в която пазарните средища са обвързани помежду си посредством:

- *стоковите потоци* т.е. движението на активите обект на търгуване и
 - *цената*, която е основния информационен носител, които обвързва както отделните пазарни сегменти така и участниците.

- на пазара среща си дават широк спектър от заинтересовани субекти, както пазарни така и непазарни. Пазара е оная “житейска арена” на която различните обществени групи отстояват своите позиции;

- традиционно пазарите се формират на специално регламентирани за това места. Използването на думата места е съвсем условно, защото все повече пазари се регламентират във виртуалната мрежа Internet на специално регламентира за това места, които обаче не са обвързани с конкретно физическо местонахождение;

За „пазара” не може да се даде дефиниция, която да остане константна през годините от днешния етап на развитие на икономическата система, направената дефиниция охарактеризира коректно съвременните пазари в началото на ХХІ век.

2. Структура на системата на националния организиран пазар

Разглеждайки системата на националния организиран пазар, следва да се акцентира върху компонентите, които я изграждат. Системата на националния организиран пазар би функционира оптимално когато е изградена от три пазарни сегмента по веригата първичен-регионален-централен пазар. Разглеждайки системата в теоретичен порядък, обект на анализ са компонентите, които я изграждат в няколко аспекта:

- прилежащите целеви групи участници за всеки от елементите на системата,

- взаимоотношения между заинтересованите участници, като се акцентира на характерните за съответния пазарен сегмент сделки,

- нормативната база, която регламентира компоненти на системата и други специфични характеристики.

А. Местен (първичен) пазар - характерно за този пазарен сегмент е, че актива обект на търгуване получава своята първоначална пазарна стойност – цена. Основната функция на първичния пазар е да формира първоначалната цена на активите, която е с локален обхват – представителна е за съответния район (добивен, производствен или търговски център). Обичайно на това пазарно ниво се обособяват две групи контрагенти по сключваните сделки – от едната страна на сделката са производителите, а техни партньори са търговците, които изкупуват съответния актив. Под производители следва да се разбира - пазарни контрагенти, които първоначално притежават определен актив (притежават правото за първоначален добив и/или са го произвели). От другата страна на сделката партньори са търговци на които е присъща

Ваня Хаджиева

изкупвателна функция. Спецификата на активите обект на търгуване налага използването на набор от търговски процедури посредством, които да функционира този пазарен сегмент. Тук акцента не е върху конкретната форма на практическо съществуване на местния пазар, а върху същността на пазарния сегмент - да формира **първоначалната цена**, на която даден актив да бъде изтъргуван. Трудно може да се дефинира една универсална форма за реалното съществуване на този пазарен сегмент, но за сметка на това могат да бъдат дефинирани няколко критерия, които да помогнат при реалното позициониране на първичния пазар. Обичайно този пазарен сегмент се обособява и функционира на места където е концентрирано производството, отглеждането или добива на съответния актив. Избора на място е в пряка зависимост от множество фактори - климатични, географски, природни, екологични, религиозни, културни и други фактори и съображения, които пряко кореспондират с производствения или добивния процес на съответния актив. Местата на които се обособяват първичните пазари би следвало да разполагат с развита в достатъчна степен инфраструктура (обичайно тя е слаборазвита), която да обслужва процеса на добив или производство, както и пазарните участници. Първичния пазар би следвало да се регламентира от нарочно създадена (специализирана) нормативна база, разпоредбите на която да са в съответствие със спецификата на активите обект на търгуване и технологичната схема за тяхното добиване/производство, транспортиране и последващо оползотворяване.

На местния (първичен) пазар обичайно и традиционно се търгува с налични (вече произведени – реално съществуващи) активи - осъществява се търговия на място – пазар на налични стоки. Сключваните сделки са подчинени на принципа “плащаш-вземаш” т.е. кеш сделки. В практиката работата на този пазарен сегмент се осъществява посредством набор от търговски процедури (търг, концесия, продажба от нивата, парник, комбайна и други) при избора на които задължително се отчита и спецификата на актива обект на търгуване. С изключение на концесията останалите търговски процедури се финализират посредством “кеш” сделки. Концесията⁶ е търговска процедура, която се характеризира с отложено инвестиране и последващо потребление, поради което не попада в групата на “кеш” сделките.(фиг.1.3.)

Б. Регионален (териториален) пазар е вторият пазарен сегмент от системата на националния организиран пазар. Основната му функция е да формира цена с по-голяма териториална представителност в сравнение с цената формирана на местния пазар. Формираната цена е представителна за определена територия (регион), това е събирателен пазар за няколко местни пазара. На териториалния пазар е присъща и втора функция да укрупнява стоковите групи. Една административна единица (област) се състои от няколко общини (първични пазари), които са обвързани помежду си чрез инфраструктура, държавна власт и т.н. Например в дадена област е разпространен добивът и/или отглеждането на определен актив, обичайно е в няколко населени места да се обособят първични пазари на дадения актив, а в областния център (който може да е формиран по различни критерии) би следвало да се формира обединяващ пазар, на който да се формира цена, която

⁶ Виж Закон за концесиите обн., ДВ,бр.92 от 17 октомври 1995 г., Решение на Конституционния съд No 2 от 1996 г.- ДВ,бр.16 от 1996 г.; изм. и доп.,бр.24 от 2004 г., бр.80 от 14 септември 2004 г.

Ваня Хаджиева

е с регионална представителност в рамките на съответната област. Обичайно регионалните пазари се позиционират в места с много добре развита инфраструктура - областни центрове, гранични зони, пристанищни градове т.н., центрове в които условията максимално благоприятстват развитието на търговията и са се утвърдили като търговски средища през годините. В практиката териториалните пазари функционират като стокови тържища, организирани пазари на производителите и др., където и от двете страни на сключваните сделки се договарят търговци. Обичайна практика е активите да се закупуват и пряко от големи преработвателни предприятия. Териториалните пазари и тяхното функциониране се регламентират от нарочно създадена нормативна база. Като разновидност на организирани пазари стоковите тържища функционират съобразно предвиденото в нормативната база, като паралелно разписват и свои вътрешни правила, които традиционно поставят завишени изисквания пред участниците в сравнение с тези предвидени от законодателя. Пример за такова изискване е задължителната регистрация на пазарните участници. По своята същност регистрацията има доброволен характер и същевременно се явява входящо условие за допускане до пазара, което гарантира участието само на легитимни пазарни субекти.

В практиката териториалните пазари функционират и като аукциони. По своята същност аукционът е търговска процедура, при която се организира публична продажба на стоки на купувача предложил най-висока цена в условията на пряка конкуренция с други потенциални купувачи.⁷

Традиционно на териториалните пазари се търгува с налични стоки, за които не е задължително физическото присъствие на мястото на търгуване. На това пазарно ниво преимуществено се сключват “cash”⁸ и “forward”⁹ сделки. Тези характеристики на регионалния пазар позволяват да бъде причислен към групата на “spot” пазарите за налични стоки (фиг.1.3.).

В. Централен (борсов) пазар – неговата основна функция е да формира представителната в национален мащаб цена на даден актив. Контрагенти по сключваните борсови сделки обичайно са търговци и крайни потребители на съответния актив. Борсовата корпорация задължително се учредява в съответствие с разпоредбите на специализиран закон, които дава писаната технология за учредяване и функциониране на пазара. Борсовите пазари създават и свои вътрешни правила, които по правило поставят завишени изисквания пред участниците в сравнение с правилата залегнали в специализирания закон. Традиционно тези пазари се позиционират в места с отлично развита инфраструктура, големи обществено-политически центрове, в близост до граници, в столици и т.н. На борсовите пазари стоковите групи се укрупняват, т.е. стоковите борси се явяват събирателен пазар за регионалните и първичните пазари. Същността на борсовите пазари е да котират цената на активите за фиксиран момент в бъдещето, което ги причислява към групата на фючърните пазари (фиг.1.3.).

Всеки компонент от системата на националния организиран пазар има своя специфика и характерни особености, които го отличават от останалите и

⁷ Виж: Елазаров С., В. Хаджиева. Откритите процедури и малкия бизнес, С., сп. Управление и устойчиво развитие, ИК. при ЛТУ, бр.1-2 от 2002 г., стр.31-34.

⁸ “Cash” сделки - доставка и плащане веднага.

⁹ “Forward” сделка - отложено плащане и забавена доставка.

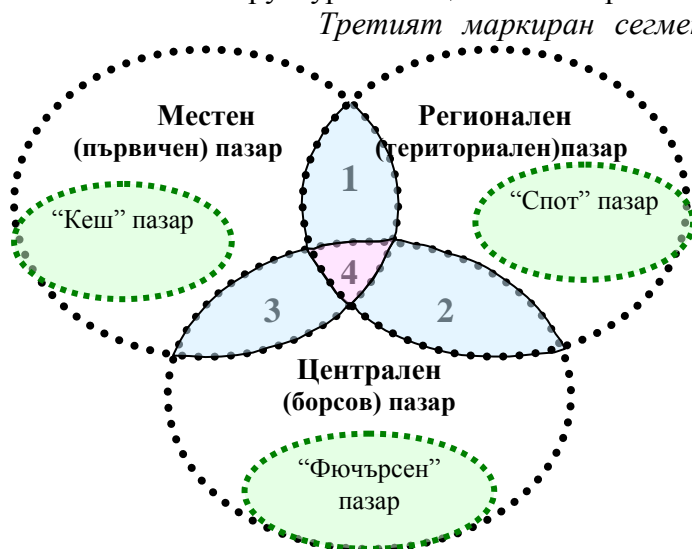
Ваня Хаджиева

същевременно му позволяват да работи като самостоятелно обособено пазарно средище. Трябва да се направи уточнението, че само изграждането на отделните пазарни сегменти не води до функционирането на системата. Тя би работила в своята завършена цялост, когато всички пазарни сегменти са напълно изградени, както и връзките между отделните пазарни центрове, налице легитимни пазарни субекти, които да се възползват от системата. Анализът на пазарните сегменти акцентира на обичайните контрагенти за всеки пазарен елемент от системата на националния организиран пазар, което не противоречи на тезата, че всеки, който желае може да участва на което си избере пазарно средище стига да покрие входящите изисквания за допускане до пазара, ако има такива.

Спецификата на системата на националния организиран пазар може да се анализира и посредством графичен модел показан на фиг.1.3., където към вече разписаната структура на системата е адаптирана класификацията на видовете пазари според характера на сделката и вида на пазара. Предложеният графичен модел позволява да се анализират отношенията както между елементите на системата, така и между контрагентите по сделките сключвани на съответните пазари в чисто теоретичен аспект. Системата не функционира в чистия си теоретичен вид – първичен-териториален централен пазар, в практиката никои от пазарните сегменти не би могъл да съществува самостоятелно и в чистия си вид. При работата на системата пазарните елементи се пресичат и взаимодействат помежду си, а пазарните контрагенти биха могли да участват както на един определен пазар, така и на всички пазари едновременно.

Графичният модел на фиг.1.3. има четири участъка, които са контрастно маркирани и показват как се застъпват (преплитат) компоненти, които изграждат системата на националния организиран пазар. С едно е означен сегмента в които се пресичат местния и регионалния пазар. От практическа гледна точка това означава, че всеки пазарен контрагент, който се занимава с непосредствения добив или производството на съответния актив, може да изтъргува произведения актив направо на регионалния, прескачайки първичния пазар. В практиката това се случва рядко. Вторият маркиран сегмент показва, препокриването между регионалния и централния пазар. Възможно е произведения актив да бъде оттъргуван първоначално на местния пазар и в последствие на централния (борсов) пазар, а не на регионалния.

Фиг.1.3. Структура на националния организиран пазар

Третият маркиран сегмент показва препокриването между централния и първичния пазар, в практиката се случва един актив да бъде първично изтъргуван и да получи своята първоначална цена посредством централния пазар (визираме фючърския борсов пазар). Последния - четвърти сегмент, показва взаимното преплитане на

Ваня Хаджиева

трите пазарни сегмента. Той представя възможността за среща между всички пазарни участници на едни пазар, което е възможно само на централния (борсов) пазар.

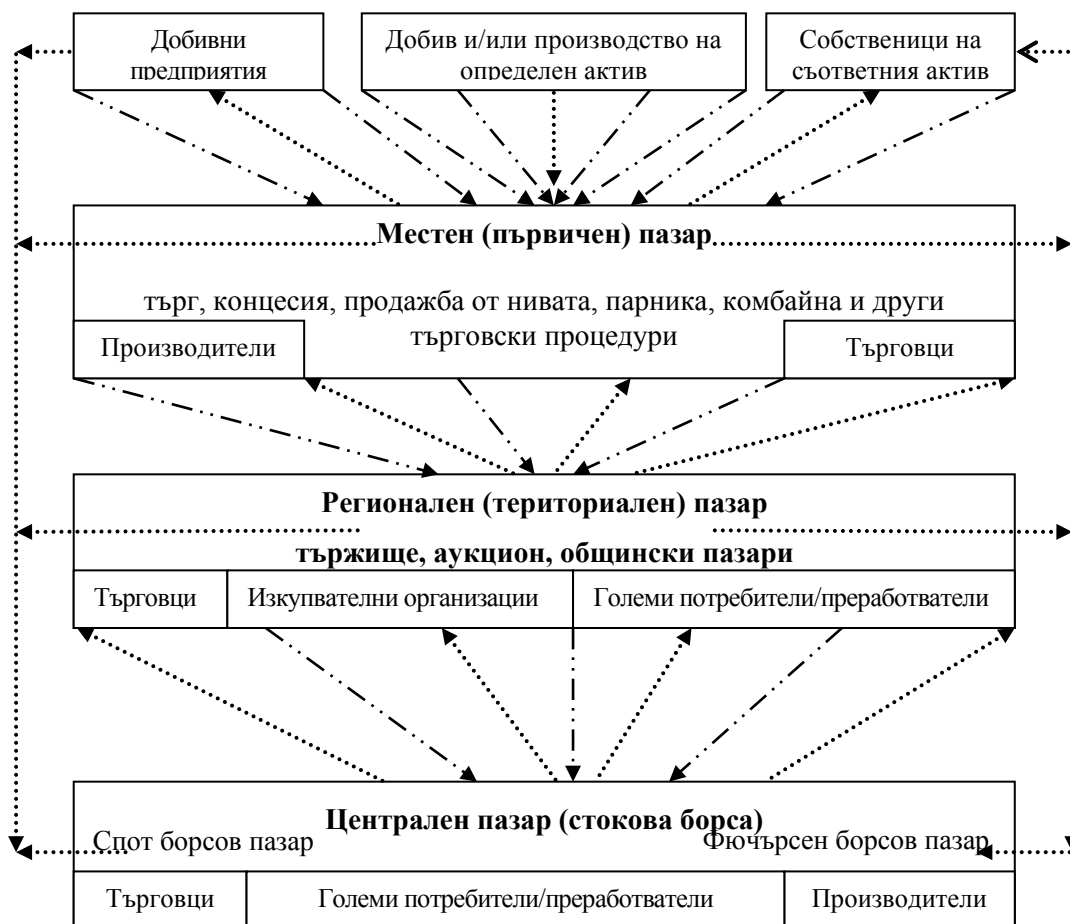
3. Характеристики на системата на националния организиран пазар

Анализирайки системата на националния организиран пазар трябва да бъде направено уточнението, че механичният сбор от компоненти не прави работеща система. Обект на анализ са връзките между компоненти на системата, отношенията между пазарните субекти и движението на активите, както и ценовата информация, показани в графичен вид на фиг.1.4. Предложеният графичен модел поставя акцента върху две от най-съществените функции на пазарите - да формират пазарната цена, да я трансформират в пазарна информация и успоредно с това да регулират движението на благата обект на търгуване.

Прилагайки постановките на системния подход ще бъдат дефинирани две опорни точки на анализ:

- Движението на стоките потоци – как благата (активите) би следвало да преминават през отделните елементи на системата (пазарните средища).
- Движението на информационните потоци – как би следвало да се формират цените на активите обект на търгуване.

Фиг.1.4. Структура на националния организиран пазар

Легенда:

1. Информационни потоци> 2. Стокови потоци - - - - ->

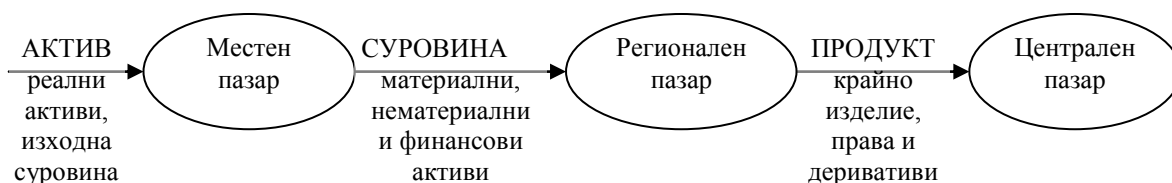
Графичният модел на националния организиран пазар показан на фигура 1.4. дава възможност да бъдат дефинирани отделните елементи на системата по веригата първичен-регионален-централен пазар и паралелно с това да се проследи движението на информационните и стоковите потоци.

Анализирайки същността на системата на националния организиран пазар посредством информационните и стоковите потоци, приемаме тезата за първичния характер на стоковите потоци.

Същността на стоковите потоци се анализираме посредством използването на графичен модел показан на фиг.1.5., където е систематизирано движението на активите обект на търгуване в рамките на системата на националния организиран пазар. Разглеждайки националния организиран пазар в контекста на системния подход, се приема допускането че входът на системата е местния (първичен) пазар, където обект на търгуване са реално съществуващи вече произведени активи, които традиционно се обособяват на минимални транспортни единици. На входа на системата постъпват блага, които обичайно са в “суров” необработен вид и по същество представляват изходни суровини за промишлеността.

При движението на благата от първичния до регионалния пазар те претърпяват обработка в различна степен, която ги превръща в “суровина” (полуфабрикат/заготовка) за влагане в последващо производство. За регионалните пазари е характерно, че на тях се урупняват стоковите групи. На териториалните пазари се търгуват материални, нематериални и финансови активи, които се влагат в различни производствени процеси.

Фиг. 1.5. Движение на активите в системата на националния организиран пазар (стокови потоци)

След като входа на системата е дефиниран, трябва да има и изход и това е централния (борсов) пазар. Попадайки на централния пазар активите са вложени в различни производства и са се трансформирали в

“готови изделия”, които са предназначени за крайна консумация. На това пазарно ниво продуктите получават своята крайна реализация, търгуват се готови изделия (крайни продукти), права и деривативи.

Анализирайки движението на активите в рамките на системата на националния организиран пазар е необходимо да бъдат направени следните уточнения:

- разписаната структура има теоретичен характер;
- в практиката съществуват активи, които по изключение биха могли да получат своята крайна реализация дори и на първичните пазари.

Ваня Хаджиева

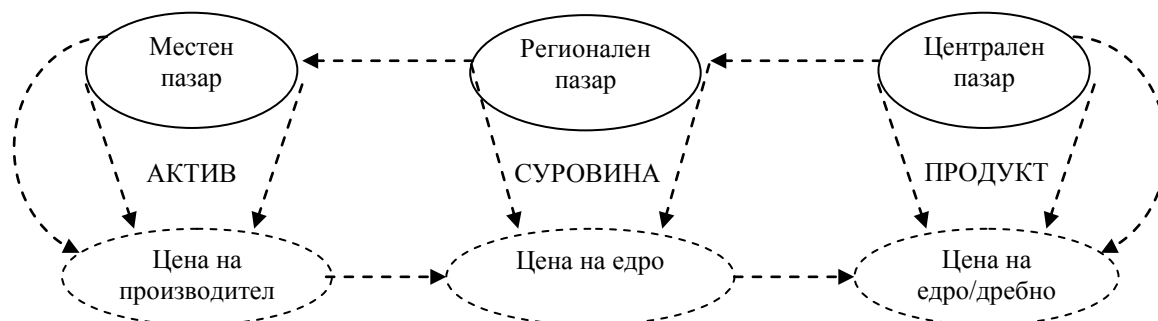
- предложената структура има универсален характер и визира активи, които преминават през няколко цикъла на преработка преди да достигнат готов за крайно потребление характер (готово изделие).

Графичния модел дефинира движението на активите в рамките на системата на националния организиран пазар, като отразява коректно същността на трите пазарни сегмента и на системата като цяло, подчертавайки движението на активите - стоките потоци.

Пазарните средища са обвързани помежду си и посредством т.н. информационни потоци, които се формират при смяната на собствеността - движението на активите от едно към друго пазарно средище. Като информационни потоци е визирана акумулираната ценова информация, която се генерира на всяко пазарно средище при смяната на собствеността на активите.

Ценовата информация не е статична, тя се формира на конкретно пазарно средище, но се използва от всички пазарни участници независимо на кой конкретен пазар оперират. По своята същност цената представлява индикатор за платежоспособното търсене и предлагане на определен актив, което позволява обявените ценови котировки да се използват както от пазарни така и от непазарни субекти. Ценовата информация разгледана като информационен поток обвързва пазарните средища в системата на националния организиран пазар, което е показано на фиг.1.6.

Фиг.1.6. Информационни потоци в контекста на системата на националния организиран пазар

На местните пазари се формира цената от първичното отгъргуване на активите, тяхното първоначално остойностяване. Формираната цена е с локална представителност в рамките на съответния местен пазар. Обичайната франкировка на предлаганите за търгуване активи е EXW¹⁰.

След първоначалното отгъргуване на активите логически те се насочват към регионалните пазари, където се укрупняват стоките групи. Формираната цена е представителна за по-голям географски регион в рамките на страната. Франкировката на активите традиционно е FCO¹¹.

¹⁰ EXW (ex works) – на мястото на производството (посочва се мястото). Често тези места съвпадат по местоположение с местните (първични) пазари.

¹¹ FCO (franko) – до определено място, което се конкретизира и обичайно е физическото местоположение на конкретния регионален пазар.

Ваня Хаджиева

На централния борсов пазар се формира представителната цена на активите в национален мащаб. Най-често използваните франкировки на тези пазари са FOB, FOR и FOT¹²

Информационните потоци представляват ценовата информация, която се акумулира като следствие от смяната на собствеността на активите и дублира стоквите потоци с тази разлика, че пътят на активите е винаги напред към следващо пазарно ниво, а информацията за сключената сделка от една страна се връща на предходния пазарен сегмент и паралелно с това отива до следващото пазарно средище елемент от системата на националния организиран пазар. Основното предимство на системата на националния организиран пазар, се състои във възможността всеки стопански субект да ползва пазарната информация от всички пазарни нива, без значение дали участва като контрагент по сключваните сделки на съответния пазар или не.

* * *

Системата на националния организиран пазар е универсална и може да се приложи при търгуването на всички активи обект на размяна в съвременното общество. Въпреки своята универсалност тази система изисква адаптиране към конкретната специфика на активите обект на търгуване.

Предложения теоретичен модел на системата на националния организиран пазар се характеризира като законово регламентиран, публичен и всеобщо достъпен цикъл (система) за търговия, който би функционирал оптимално при изпълнението на определени изходни условия по-важните от които са:

- Целенасочена и последователна държавна политика, подложена на широко обществено обсъждане от страна на заинтересованите субекти и „облечена” във формата на дългосрочна стратегия за развитие на съответния сектора, която да обхваща всестранно процеса на обмен на благата;

- Апробирана нормативна база, която да регламентира правната рамка за действие на бизнеса. В съответствие с разписаната стратегия да се регламентира функционирането на системата на националния организиран пазар за търговия със съответния актив, така и на заинтересованите пазарни и непазарни субекти;

- Постоянство (константност) по отношение на действащата нормативна база, която регламентира „правилата на играта”;

- Включването в нормативната база на модерни търговски техники и процедури, адекватни на действащите икономически реалности;

- Познание на нормативната база и модерните търговски техники и процедури от страна на заинтересованите пазарни и непазарни участници;

- Отчитане на реалните капиталови възможности на българския бизнес и др.

¹² FOT (free on truck) франко камиона (натоварено), FOB (free on board) франко борда на кораба в отправното пристанище, FOR (free on rail) франко ж.п. вагона (натоварено).